

ТЕОРІЯ ДИНАМІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ КОСТЯНТИНА ПЛАТОНОВА

Валентин РИБАЛКА

Copyright © 2005

Костянтин Костянтинович Платонов (1906–1985) народився в Україні, у м. Харкові, в родині спадкоємних медиків, що визначило його інтерес до людини. Після закінчення в 1930 році Харківського медичного інституту працював лікарем. З 1932 року очолював дослідницький центр Нижньогородського автозаводу, а пізніше – Челябінського тракторного заводу. З часом займається проблемами підготовки військових кадрів, стає фундатором вітчизняної авіаційної психології. У роки Великої Вітчизняної війни очолює військово-лікарняну пілотну комісію Першого Білоруського фронту.

Костянтин ПЛАТОНОВ
(1906–1985)

Як учений, доктор медичних і доктор психологічних наук, професор К.К. Платонов зробив вагомий внесок у становлення вітчизняної соціальної психології, психології релігії, загальної психології, психології особистості. Його творчий доробок становить більше 300 наукових праць, серед яких 21 видана іноземними мовами. Він є відомим популяризатором психологічної науки.

Центральне місце у багатогранній науковій діяльності К.К. Платонова займає проблема пошуку системи психологічних понять, у якій гносеологічним

осередком є категорія особистості. У 1953 році вчений заявив про особистісний підхід як принцип психології та запропонував власну концепцію психологічної структури особистості. В останні роки життя Костянтин Костянтинович плідно співпрацював з українськими психологами, зокрема з академіком Г.С. Костюком, у напрямку розробки теорії особистості.

1. ПРО СУТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Особистість, за К.К. Платоновим, – це “конкретна людина як суб’єкт перетворення світу на основі його пізнання, переживання та відношення до нього” [9, с. 116], або за більш стислим визначенням “особистість – це людина як носій свідомості” [9, с. 117]. Атрибутами свідомості у цьому науковому витлумаченні і є пізнання, переживання та відношення. Водночас учений погоджується також із визначенням особистості як суб’єкта свідомості, якщо під останньою розуміти “активну вищу форму відображення, властиву лише людині” [Там само]. Наведені дефініції цілком слушно віднести і до психологічних, і до філософських.

На переконання К.К. Платонова, особистість властива кожній дорослій,

здоровій людині. Віковою межею, коли в онтогенезі з'являється особистість, стає момент, коли дитина каже: “Я сам!”. При цьому особистості бувають різні – прогресивні і реакційні, соціально корисні і небезпечні, злочинні, “яскраві” та “сірі”, здорові і хворі тощо. Саме з особистостей утворюється суспільство, у них акумулюється увесь досвід людства. Водночас особистість – носій правових, моральних та естетичних норм, котрих вона дотримується, або, в разі їх порушення, несе за це персональну відповідальність. Тому особистість навчається і навчає, хворіє і лікує, руйнує і створює, тобто пізнає і діє.

Основною властивістю особистості К.К. Платонов визнає її свідомість, від якої похідними є несвідомі дії. Тому він не сприймає погляди на особистість, у підґрунті яких покладені поняття несвідомого, інстинкту, біологічних потреб. Адже “людина може стати особистістю, тільки вступаючи у стосунки з іншими людьми, і тому об'єктивні суспільні відносини, котрі відображаються свідомістю, найважливіші для формування її особистості” [9, с. 121].

2. ДИНАМІЧНА ФУНКЦІОНАЛЬНА ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ

Для К.К. Платонова властиве розуміння особистості як цілісного структурного психічного утворення, будова якого може бути подана у вигляді так званої *динамічної функціональної психологічної структури особистості*. Вона містить чотири основні підструктури, аналіз яких здійснюється за певними критеріями: 1) необхідність і достатність для долучення до них усіх елементів (рис) особистості; 2) загальноприйнятність попередніх класифікацій властивостей особистості та психологічних понять, що досвідно виправдали себе; 3) зворотна пропорційність градієнтів соціальної та біологічної зумовленості як окре-

мих властивостей особистості, так і підструктур, що їх об'єднують; 4) специфічність ієрархічно пов'язаних видів формування кожної з цих підструктур [9, с. 125].

Перша підструктура особистості об'єднує, за К.К. Платоновим, спрямованість, відношення (у т. ч. ставлення) і моральні риси особистості. Вона соціально зумовлена, не має безпосередніх природних задатків, відображає індивідуально спричинену суспільну свідомість, інтегрує у собі установки, котрі стали властивостями особистості. Водночас до її складу входять кілька ієрархічно пов'язаних форм – потяги, бажання, інтереси, допитливість, схильності, ідеали (моральні, естетичні, пізнавальні, практичні), світогляд, переконання тощо. Для спрямованості особистості в цілому та окремих її форм притаманні такі атрибути, як рівень, широта, інтенсивність, стійкість, дієвість. Саме завдяки цим формовиявам утверджуються ставлення і моральні якості особистості, функціонують її потреби, уможливаються потенційні та актуальні мотиви діяльності. Загалом спрямованість як підструктура особистості формується шляхом виховання.

Друга підструктура містить, на думку К.К. Платонова, знання, навички, уміння і звички. Вона може бути стисло названа підструктурою досвіду, тим більше, що явно детермінована з боку біологічно зумовлених властивостей особистості. Через цю підструктуру й передусім через навички і вміння найвиразніше об'єктивується особистість у своєму індивідуальному розвитку, центруючи на собі певний сегмент історичного досвіду людства [9, с. 128]. Вона розвивається й удосконалюється шляхом навчання.

Третя підструктура особистості – це форми відображення, обіймає, за К.К. Платоновим, індивідуальні особливості окремих психологічних процесів чи функцій – емоцій, відчуттів, мислення, сприймання, почуттів, волі, пам'яті. У ній ще виразніше виявляється вплив біологічно

зумовлених особливостей особи. Вона взаємодіє з іншими підструктурами і формується шляхом вправ.

Четверта, суто біологічно зумовлена підструктура особистості, об'єднує, за концепцією К.К. Платонова, властивості темпераменту, статеві та вікові властивості, а також її патологічні, органічні зміни. Ці властивості значно більше залежать від фізіологічних і навіть морфологічних особливостей мозку, аніж від соціальних впливів на людину. Формування, а точніше переробка елементів цієї підструктури здійснюється шляхом тренування.

За твердженням К.К. Платонова, до вищезазначених чотирьох підструктур можуть бути віднесені усі відомі властивості (риси) особистості. Наприклад, із 52000 слів “Словника російської мови” С.І. Ожегова 1548 визначають властивості особистості і можуть бути віднесені або до певної підструктури, або знаходитися на перетині декількох підструктур. Так, скажімо, “переконливість” і “зацікавленість” як властиві особистості належать до підструктури її спрямованості, “начитаність” і “вмілість” – досвіду, “рішучість” і “кмітливість” – форм відображення, “визначеність” і “збудливість” – до біологічно зумовленої підструктури. А такі властивості, як “морально вихована воля”, є наслідком взаємозв'язку між двома підструктурами – спрямованості і форм відображення, “музичність” – підструктур досвіду і форм відображення [9, с. 129]. Крім того, кожна з чотирьох підструктур має свої субпідструктури, а кожна риса

особистості утворюється “з більш тонких зв'язків” [Там само].

Окреслені підструктури особистості цитований автор називає множинами, що перетинаються, хоча й частково. Вони й утворюють загальну динамічну функціональну психологічну структуру, що притаманна будь-якій особистості і водночас характеризується індивідуальним набором особливостей, котрі можуть бути згрупованими за різними ознаками у типові структури. До того ж ця аналізована метаструктура постійно змінна в кожній конкретній особистості від народження і до самої смерті, є власне психологічною, тому що концептуалізує психологічні властивості особистості у взаємодоповненні з її соціальними ролями.

До зазначених підструктур К.К. Платонов додає ще дві, накладені на них – характер і здібності. У результаті його авторська схема набуває концептуальної цілісності (рис. 1). При цьому вчений розглядає характер і здібності як загальні психологічні якості особистості, тобто як такі її підструктури, що своєрідно накладаються на основні. Відтак є можливість “узагальнити усі можливі психологічні властивості й особливості будь-якої особистості” [9, с. 145]. Так, характер утворює своєрідний каркас особистості. Будь-яка його риса є одночасно і рисою особистості, а остання не обов'язково буде рисою характеру. Для того щоб стати нею вона має бути не тільки достатньо чітко виражена, а й повинна бути тісно пов'язана з іншими рисами характеру, закономірно виявляти у різних видах діяльності людини. Тому здібності

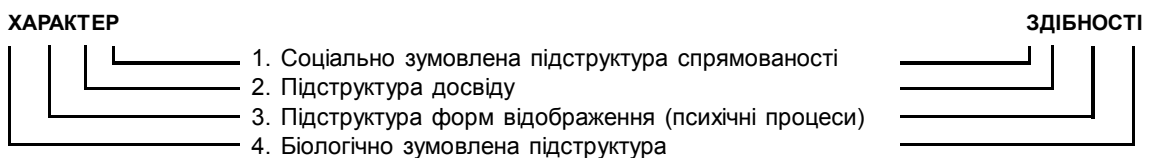

Рис. 1.
Схема основної загальної динамічної функціональної психологічної структури особистості за К.К. Платоновим

– це ті ж самі властивості особистості, однак зіставлені з певною діяльністю, а вчення про здібності – складова психологічної теорії особистості.

Поглиблюючи погляди вітчизняних вчених на природу здібностей, він вважає, що здібності – це сукупність тих властивостей особистості, котрі входять до чотирьох основних її підструктур і є потрібними для привласнення певної діяльності, її виконання й удосконалення. Здібності визначають ступінь відповідності конкретної особистості вимогам певної діяльності, що розкривається саме через структуру властивостей та вимог до окремого її виду. При цьому слід враховувати можливу компенсацію одних якостей особистості іншими. У зв'язку з цим К.К. Платонов формує найбільш “особистісне” для вітчизняної психології визначення здібностей: це “така структура особистості, котра, актуалізуючись у певній діяльності, визначає її якість” [9, с. 135].

Отож і здібності, і характер, охоплюючи всю особистість, доцільно розглядати не як її підструктури, а як загальні якості, інтегральні риси. Природно, що вчений пропонує ґрунтовну класифікацію здібностей, розподіляючи їх на загальні, особливі та індивідуальні (одиничні), фізіологічні (фізичні) та психічні (духовні або душевні), здібності і не-здібності (добрі, або плюс-здібності, та погані, або мінус-здібності), потенційні та актуальні, елементарні та складні. Так, до елементарних здібностей він відносить різноманітні форми відображення – відчуття, мислення, уяву тощо, а до складних – здатності до основних видів людської діяльності, таких як праця, гра, навчання, спілкування тощо. Останні утворюють групу складних загальних здібностей. До групи складних особливих спроможностей він відносить психомоторні, музичні, вокальні, акторські, образотворчі, технічні, математичні, літературні, наукові, педагогічні, організаційні, моральні та правові, котрі відповідають окремим професійним діяльностям.

Водночас К.К. Платонов виділяє таку спільну властивість здібностей і рис характеру, як полярність. Остання притаманна усім елементам основних підструктур особистості. Тому для оцінки її властивостей виправдано користуватися методом полярних балів [9, с. 139]. Риси характеру і здібності тотожні також у тому сенсі, що кожна з них – це окрема риса особистості, однак не кожна така риса формовиявляється як здатність чи властивість характеру. Відмінність між ними полягає в тому, що характер так чи інакше конкретизується в багатьох видах діяльності, тоді як здібності (так само як і нездібності) співвідносяться завжди із цими, чітко визначеними, видами. Спільність здібностей і характеру К.К. Платонов вбачає у наявності таланту, адже останній являє собою здібності, які максимально утверджуються як характер. Коли людина усі свої взаємозв'язки зі світом переломлює через свої особливі, характерні для неї здібності, то вона є справді талановитою. Тому вчений виділяє так звані *гіперздібності*, до яких він відносить особливо яскраві прояви здібностей вундеркіндів, компенсаторні здібності (їх прикладом є здатність сліпих відчувати перешкоди), а також маловивчені здібності до феноменального рахунку, геніальної пам'яті, “шкіряного зору”, мисленнєвого впливу, які мають стати предметом окремих психологічних досліджень.

Відповідаючи своїм опонентам стосовно того, що у його концепції структури особистості не знайшлося місця для такої важливої особливості людської особистості, як творча активність, К.К. Платонов зазначає, що активність є загальною властивістю свідомості, котра виявляється у світі відношень-ставлень людини. А оскільки особистість – це людина як носій свідомості, атрибутом якої є активність, то остання присутня в усіх рисах особистості, які зосереджені у її підструктурах. Безпосередня ж творча активність виявляється у переконаннях, уміннях, волі, фантазії, силі темпераменту [9, с.

143]. У цьому аспекті дослідник вказує на тісний взаємозв'язок між категорією особистості і категорією діяльності, підкреслюючи, що сутність особистості не може бути достатньо повно розкрита без аналізу сутності діяльності.

На основі вказаної загальної схеми динамічної функціональної психологічної структури особистості К.К. Платоновим [8, с. 238–239] запропонована спеціальна карта особистості (див. наступну сторінку), що широко використовується для складання психологічної характеристики людини у контексті вирішення службових, педагогічних, медичних та інших завдань. Вона заповнюється на основі попереднього динамічного вивчення людини з урахуванням історії розвитку її як особистості. Отриманню об'єктивних узагальнень у цьому разі сприяють методи бесіди, спостереження, природного і лабораторного експерименту та спеціальна процедура оцінки результатів за певною інструкцією [5, с. 240–249].

3. ЄДНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Людську діяльність К.К. Платонов розуміє як таку форму взаємозв'язку людини із довкіллям, у якій вона здійснює свідомо поставлену мету. При цьому поняття “свідома діяльність” визнається вужчим за змістом, аніж категорія “діяльність взагалі” [9, с. 151]. Остання стосується усіх наук про живу природу і суспільство, проте відрізняється від категорії “життєдіяльність” як такої взаємодії організму і середовища, за якої організм підтримує власне життя та існування свого роду. У біології різні системи організму визначають різні форми його життєактивності – рух, харчування, дихання, теплообмін, розмноження, нервову регуляцію, вищу нервову діяльність.

До предмету вивчення психології, на переконання вченого, входить свідомо діяльність людини як вища форма її життєдіяльності, котра змістовно обіймає

від елементарних загальних видів психічної активності (скажімо форми відображення) до складних видів предметної діяльності, які є вже функцією не тільки особистості, а й людини у цілому. При цьому безпосередня визначальна функція особистості пов'язана тільки із свідомою діяльністю. Водночас усі види діяльності, залежно від ступеня їх узагальненості та складності, можуть бути розподілені на загальні та часткові, елементарні та складні. К.К. Платонов розглядає такі комбінації з названих видів діяльності: а) загальні елементарні – праця, спілкування, та похідні від них – мовлення, навчання, гра, спорт, мистецтво, моральна й правоправна (чи аморальна і протиправна) діяльність і бій; б) окремі елементарні та складні види, до яких відносяться усі професії, організовані форми навчання, гри та спорту тощо, виходячи з притаманних діяльності ознак загального, особливого та окремого.

К.К.Платонов вважає, що будь-яка діяльність може бути подана у вигляді такої загальної структурної схеми [9, с. 151]:

мета → мотив → спосіб → результат

Мета як психічне явище – це завчасно усвідомлений та запланований результат людської діяльності, тобто трансформована особистістю з урахуванням визначальної ролі потреб об'єктивна ціль. При цьому потреби визначають процес вироблення мотивів та вибір шляхів досягнення поставленої мети. Разом з тим мотиви діяльності та потреби розглядаються вченим у діалектичній єдності як прояви взаємодоповнення свідомості і діяльності. Адже стійкі потреби, починаючи зі смутних потягів та закінчуючи усвідомленими активними переконаннями, є властивостями особистості, а більш конкретно – формами її спрямованості. Однак, долучаючись до структури діяльності, ці відношення, потреби і властивості останньої стають її мотивами [9, с. 152]. Відтак, за визначенням К.К. Платонова, мотив – це психічне явище, котре

КАРТА ОСОБИСТОСТІ

1. Група _____ “ _____ ” _____ 200__ р.
 2.1. Прізвище, ім'я, по-батькові _____
 2.2. Стать: чоловіча, жіноча. _____
 3. Вік: _____ рік народження.
 4. Освіта _____
 5. Суспільно-громадська діяльність _____
 5.1. Партійність _____
 5.2. Член молодіжної спілки _____
 5.3. Безпартійність _____
 6. Спеціальність _____
 7. Стаж _____
 8. Здоров'я _____
 8.1. Стан здоров'я. _____
 8.2. Ставлення до здоров'я _____
 9. Умови життя _____
 9.1. Умови роботи _____
 9.2. Умови у сім'ї _____
 9.3. Матеріальні умови _____
 10. Додаткові дані _____
 10.1. _____
 10.2. _____
 10.3. _____

11. Прояви здібностей

- 11.1. Психомоторні
 11.2. Музичні
 11.3. Вокальні
 11.4. Акторські
 11.5. Художні
 11.6. Технічні
 11.7. Математичні
 11.8. Літературні
 11.9. Наукові
 11.10. Педагогічні
 11.11. Організаційні
 11.12. Моральні
 11.13. Правові
 11.14. Інші.

12. Загальні риси характеру

- 12.1. Ідейність
 12.2. Патріотизм
 12.3. Принциповість
 12.4. Чесність
 12.5. Ініціативність
 12.6. Активність
 12.7. Організованість
 12.8. Колективізм
 12.9. Оптимізм
 12.10. Поступливість
 12.11. Інші

13. Підструктура спрямованості

- 13.1. Загальна спрямованість: рівень
 13.2. -//- широта
 13.3. -//- інтенсивність
 13.4. -//- стійкість
 13.5. -//- дієвість
 13.6. Професійна спрямованість
 13.7. Атеїстична чи релігійна спрямованість

- 13.8. Ставлення: до праці
 13.9. -//- до людей
 13.10. -//- до себе

14. Підструктура досвіду

- 14.1. Професійна підготовленість
 14.2. Культура: психомоторна
 14.3. -//- музична
 14.4. -//- театральна
 14.5. -//- художня
 14.6. -//- літературна
 14.7. -//- інтелектуальна
 14.8. -//- поведінки

15. Підструктура індивідуальних особливостей психічних процесів

- 15.1. Емоційна збуджуваність
 15.2. Емоційно-моторна стійкість
 15.3. Стенічність емоцій
 15.4. Уважливість
 15.5. Продуктивність пам'яті
 15.6. Критичність мислення
 15.7. Кмітливість
 15.8. Творча уява
 15.9. Воля: самовладання
 15.10. -//- цілеспрямованість
 15.11. -//- наполегливість
 15.12. -//- рішучість
 15.13. -//- дисциплінованість

16. Біологічно зумовлена підструктура

- 16.1. Темперамент: сила
 16.2. -//- рухливість
 16.3. -//- врівноваженість
 16.4. Патологічні зміни особистості.

є спонукою до певної діяльності. У ролі мотивів можуть виступати і психічні процеси, і психічні стани, і властивості особистості. Перші слід вважати нестійкими, ситуативними, іноді навіть випадковими, тоді як другі й особливо треті – стійкими мотивами.

К.К. Платонов задіює мотиви і здібності до перебігу діяльності. Якщо мотив – це особистісне спонукання до довершеного діяння, то здібність – особистісна можливість досягнення високого рівня якості останнього. Тому мотиви і здібності можуть бути потенційними, тобто ще не долученими до структури реально здійснюваної діяльності, та актуальними, тобто безпосередньо причетними до неї. Він розрізняє також мотиви діяльності і мотиви окремих дій, які можуть співпадати, хоча й не завжди [9, с. 152].

Вчений виділяє поняття психічної і фізичної діяльностей. Елементами першої є психічні явища, а другої (власне фізичної праці) – як психічні, так і фізіологічні явища, передусім рухи. Однак фізіологічне поняття “робочий рух” не треба змішувати з психологічним поняттям “дія”. Реально – це той елемент діяльності, котрий досягає конкретної усвідомленої мети, яка не розкладається на більш прості цілі [9, с. 153], а навичка як автоматизована у процесі свого формування дія перетворюється на операцію, котра приєднується до більш складної навички.

Загалом психічний акт є елементом діяльності, який виокремлюється за ознакою відносної однорідності його психічної структури (наприклад, це може бути мисленнєва або мнемічна дія). Цей акт не має своєї окремої мети і тому стає лише елементом більш складної дії. Психологічна структура останньої утворюється з мети, потреби, котра породжує останню, потягу до її досягнення, інтересу, переживання трудності чи легкості її здійснення відповідного до конкретного вольового напруження, психічних актів, на основі яких ця дія виконується [9, с.

153]. Отож єдність діяльності та особистості найповніше виявляється, на думку К.К. Платонова, у трьох групах психічних явищ – уміннях, навичках, вчинках. Так, уміння витлумачується як здатність особистості виконувати певну діяльність або дії за нових умов на підґрунті раніше набутих знань і навичок. В уміннях навички організуються як привласнені дії, котрі стають властивостями особистості, її здатністю до нових дій [9, с. 154]. К.К. Платонов вважає, що правильніше говорити про наступний порядок наведення цих елементів: “знання, навички, уміння”. Він критикує традиційну схему (“знання, уміння, навички”), оскільки на основі знань спочатку вироблюються навички, а на їх базі, своєю чергою, продукуються вміння.

К.К. Платонов пропонує не змішувати корисну автоматизацію навички із завжди шкідливими для трудової діяльності автоматизмами, котрі не підконтрольні свідомості. Адже високоавтоматизована навичка завжди залишається підконтрольною свідомості і є складовою свідомої діяльності. Завдяки цьому вона спроможна перетворитися на спосіб виконання більш складної навички. Тоді зупиняється усвідомлення раніше усвідомленої елементарної цілі, а сама навичка підпорядковується усвідомленню більш загальної мети, яка стає з часом елементарною, тобто такою, що відповідає новій дії [9, с. 156].

Однак найвиразніше єдність діяльності та особистості виявляється у вчинках. Вчинок – це дія, котра усвідомлюється самою діючою особистістю як акт, який відображає певне її ставлення до інших людей, праці, самого себе тощо. У вчинку виявляється спрямованість особистості як вищий рівень розвитку її структури. Як із дій складається діяльність, так само із вчинків утворюється моральна діяльність, котру часто позначають терміном “поведінка” [9, с. 157]. Зміст останнього терміна, нагадує К.К. Платонов, стосується зовнішнього вияву

діяльності, де відсутній її суб'єктивний, ідеальний компонент. Завдяки цьому поведінка притаманна не тільки людині, а й тваринам і навіть роботам [9, с. 158].

Отже, категорія діяльності як функція людини обов'язково має і свій суб'єктивний компонент, тобто ідеальну складову. А елементарні ідеальні діяння одночасно є й одиничними загальними здібностями особистості, і формами її психологічного відображення. Звідси очевидно, що ідеальна діяльність постає завдяки функції людини в цілому [9, с. 161], котра майже завжди здійснюється у певній спільності – ігровій, навчальній, трудовій діяльності. Праця саме тому і створює у процесі антропогенезу людину та людську особистість, що вимагає міжособистісного спілкування. Тому особистість не тільки виявляється, а й формується в діяльності, причому в колективній вона завжди успішніша, аніж в індивідуальній.

4. ІЄРАРХІЯ ВИДІВ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Одним з актуальних завдань психології у царині дослідження розвитку психіки, свідомості, а відтак й особистості К.К. Платонов вбачає у ґрунтовному пізнанні взаємозв'язку соціального і біологічного в особистості. Він виходить із положення про те, що її “неповторність спричинена не тільки соціальними впливами, “соціальною програмою”, а й записана у генах генетичною програмою розвитку індивіда” [9, с. 169]. Для пояснення цієї неповторності важливе значення мають явища дозрівання і формування. Зокрема, дозрівання психіки являє собою внутрішній розвиток психічних задатків, котрі незалежні від соціального зростання людини. Формування ж психіки здійснюється як процес її зміни і розвитку внаслідок зовнішнього впливу на неї. Водночас особливості дозрівання задатків мають враховуватися у процесі цілеспрямованого формування психіки.

К.К. Платонов виділяє три основні види формування психіки – стихійне, цілеспрямоване і самоформування [9, с. 175]. Стихійне здійснюється внаслідок випадкових зовнішніх впливів на психіку, які завжди неминуче існують і навіть відіграють визначальну роль у розвитку будь-якої особистості. Адже неможливо запрограмувати усі впливи на людину (з боку вулиці, однолітків, сусідів, випадкових книг, засобів масової комунікації тощо) і забезпечити лише цілеспрямоване формування психіки. Завдання суспільства полягає не в тому, щоб запобігати стихійному формуванню психіки, а щоб регулювати його у потрібному напрямку. Проте існує й більш важке, але не менш важливе завдання протидії можливим негативним впливом стихійного формування. При вирішенні цього завдання, за К.К. Платоновим, може допомогти спеціальний прийом “психологічного (морального) загартування”, за допомогою якого в особистості формуються психічні риси, котрі роблять її несприйнятною до негативних впливів [9, с. 176]. Загалом цілеспрямоване формування психіки спирається на заздалегідь спроектовану модель, задіює адекватні заходи й прийоми впливу на особистість. Воно може бути масовим (і тому здебільшого шаблонним) та індивідуальним, непересічним, особистісним.

Відомий учений розглядає *особистісний підхід як один із принципів психології*, за якого особистість – це воедино пов'язана сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються усі зовнішні впливи. Тому “жодне психічне явище, будь-то процес, стан або властивість особистості, яке виявляється у діяльності, а відтак і сама ця діяльність та її елементи – дії і вчинки, – не можуть бути правильно витлумачені без урахування їх зумовленості особистістю в цілому” [9, с. 116]. За цією логікою процес самоформування, тобто “робота над собою”, завжди входить складовою частиною у процес цілеспрямованого творення осо-

бистості. Адже будь-який процес формування являє собою перебіг взаємодії між тим, хто формує, і тим, кого формують. Інакше кажучи, слід приділяти увагу як управлінню становленню особистості, так і саморегулюванню цим складним процесом, котрий пояснюється тільки системою психологічних понять [9, с. 177].

Зауважимо, що К.К. Платонов використовує поняття “формування психіки людини” і “формування особистості” як тотожні. Для нього це один і той же процес, розрив якого суперечить особистісному підходу як принципу психології. Так, аналізований процес формування здійснюється у чотирьох субординаційно пов’язаних видах залежно від тієї підструктури особистості, котрій адресується формувальний вплив. Учений виділяє такі види формування, як тренування, вправи, навчання і виховання, розглядаючи їх саме як психологічні, а не педагогічні процеси, що є сутнісно різні речі (рис. 2). Як психологічні вони відображають психічний процес удосконалення особистості, а як педагогічні – засоби зовнішнього впливу на особу.

Розглянемо запропоновані К.К. Платоновим види формування особистості “знизу-догори”, тобто від найпростішого виду до найскладнішого.

Тренування як вид формування властивостей особистості, котрі входять до її біологічно зумовленої підструктури, є основою усіх інших видів. Суть його по-

лягає у простому повторенні дій, у яких виявляється й утверджується дана властивість. Воно тотожне з тренуваннями як засобом формування властивостей організму, наприклад, таких його складових, як м’язи, сухожилля, що зміцнюються засобами ранкової зарядки, лікувальної фізкультури тощо. Повторення іноді використовується і при навчанні навичкам, скажімо, у вигляді муштри або зубріння (при механічному заучуванні матеріалу). Останні мало що дають для формування та розвитку навичок, однак можуть закріпити вже сформовані навички. Для міцного формування навичок тренування має бути доповнене вправами та навчанням [9, с. 179].

Вправа визначається К.К. Платоновим як такий вид формування психічних процесів і відповідних їм дій та властивостей особистості, котрі входять у підструктуру форм відображення, що спирається на тренування, передбачає встановлення зворотних зв’язків з результатами повторення, знання цих результатів та кінцевого успіху. Ефективність вправи визначається такими умовами [9, с. 179–180]: 1) вправа може дати результат тільки за наявності відповідної спрямованості людини, бажання щораз працювати ще краще; 2) вправа тим ефективніша, чим повніше враховує результати і причини помилок, тобто чим вище рівень організації особою самоконтролю; 3) велике значення мають вказівки того, хто навчає, оскільки вони органі-

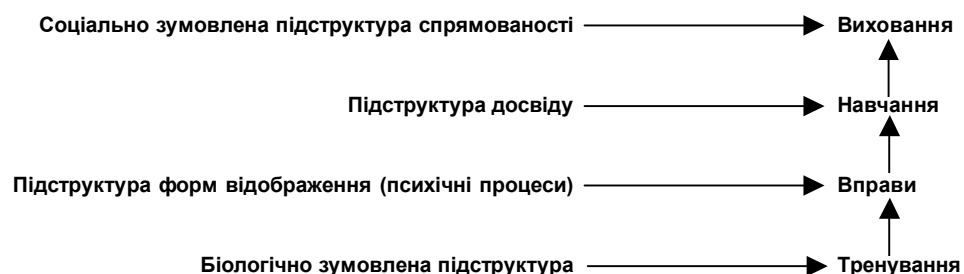

Рис. 2.

Схема ієрархічної субординації основних підструктур особистості та відповідних їм видів її формування (за К.К. Платоновим)

зовують і правильно спрямовують самоконтроль, а також врахування цих вказівок при повторенні дій тим, хто навчається; 4) для підвищення ефективності вправи доцільно поступово переходити від менш до більш складного, але посиленого матеріалу; 5) успішність вправ залежить від розподілу повторень у часі: вони мають бути не дуже частими, щоб не руйнувалися зв'язки-новоутворення; на початку вправ повторення повинні бути частішими, а наприкінці – рідкішими.

Навчання полягає у формуванні знань, навичок, умінь і звичок як складових підструктури досвіду особистості. Воно, безперечно, спирається на вправи і на тренування, але не зводиться до них. Його сутність полягає у встановленні зв'язків того, що привласнюється, з тим, що вже здобуто. Внаслідок навчання людина збагачує свій ментальний досвід знаннями, навичками й умінями [9, с. 180–181]. Природно, що процес навчання має певну логіку і складається з послідовних етапів. Так, розвиток навичок подається К.К. Платоновим як така схематична наступність: [9, с. 154–155]:

1. *Початок осмислення навички* – досягається виразне розуміння мети, але невиразне уявлення засобів її досягнення, яке супроводжується явними помилками при спробах виконання дії.

2. *Свідоме, але невміле виконання навички* – є чітке розуміння того, як треба виконувати дію, і неточне, нестійке виконання її, не дивлячись на інтенсивне зосередження довільної уваги; звідси наявність численних зайвих рухів та відсутність позитивного переносу даної навички.

3. *Автоматизація навички* – спостерігається все більш якісне виконання дії при певному послабленні з часом довільної уваги і появі можливості її розподілу; усуваються зайві рухи, з'являються елементи позитивного переносу.

4. *Високоавтоматизована навичка* – має місце точне, економне, стійке виконання дії, яка іноді стає засобом здійс-

нення іншої, більш складної, хоча завжди здійснюваної під контролем свідомості.

5. *Деавтоматизація навички, що не завжди є обов'язковим етапом* – погіршується виконання дії, відроджуються старі помилки і зростає внутрішнє напруження.

6. *Вторинна автоматизація навички, за якої відтворюються особливості 4-го етапу.*

Поетапна природа також властива процесу формування вмінь, що може бути відображено у такій послідовності етапів [9, с. 156]:

1. *Первинне вміння* – усвідомлення мети дії і пошуку засобів її виконання, що спирається на раніше придбані знання та навички (наприклад, побутові), на метод спроб і помилок.

2. *Недостатньо вміла діяльність* – наявність знань про способи виконання дії та використання раніше здобутих, неспецифічних для даної діяльності навичок.

3. *Окремі загальні вміння* – виникає низка окремих, висококваліфікованих, але вузьких умінь, котрі необхідні у різних видах діяльності (скажімо, вміння планувати свою діяльність, організувати свій відпочинок тощо).

4. *Високорозвинуте вміння* – творче використання знань і навичок у певній діяльності з усвідомленням не тільки мети, а й мотивів вибору способів її досягнення.

5. *Майстерність* – творче й водночас досконале виконання різних умінь.

Формування умінь, на думку К.К. Платонова, пов'язане з утворенням пластичних навичок, що становить обов'язкову умову й найважливіше завданням розвитку майстерності. Психологічною основою умінь тут є розуміння людиною взаємовідношень між метою конкретної трудової діяльності, умовами та засобами її виконання. Уміння корелює з творчим мисленням, оскільки спирається не тільки на навички, а й на знання [9, с. 157]. Професійні вміння, які набуваються

людиною, визначають якість її трудової діяльності, збагачують професійний досвід і врешті-решт стають якостями особистості, умілістю, а вона сама – умільцем, у чому й виявляється справжня єдність діяльності та особистості.

У процесі **виховання**, за К.К. Платоновим, формуються властивості особистості, які відносяться до підструктури спрямованості, тобто її потреби, ставлення, бажання, інтереси, потяги, ідеали, світогляд, переконання тощо. Суть виховання полягає у встановленні зв'язку, того, що привласнюється, з особистістю в цілому. Як вищий різновид формування психіки, виховання спирається на навчання, вправи, тренування, але не обмежується ними. Вчений вказує на субординаційний характер зв'язку як самих підструктур особистості, так і всіх видів її можливого формування. Для демонстрації цієї особливості він порівнює чотири види формування з чотирма горизонтально поставленими пальцями руки, де мізинець відповідає тренуванню і т.д., а “перст вказівний” – вихованню. Оскільки останнє спирається на всі інші види формування і відповідає за розвиток найсуттєвішої підструктури, то здебільшого формування особистості повно залежить від її виховання [9, с. 181].

Крім вказаних видів формування особистості, К.К. Платонов розглядає також психологічні підготовку і мобілізацію, які знайшли широке розповсюдження у спорті, школі, армії, авіації та інших сферах суспільної практики. **Психологічна підготовка** полягає в активізації здібностей до певного виду праці, передбачає формування не окремих властивостей особистості самих собою, а зміцнення їх взаємозв'язку, що потрібні для певної діяльності та розвитку вміння користуватися ними саме для виконання даної діяльності. У процесі цієї підготовки зазначене досягається через формування адекватних мотивів і правильного ставлення до відповідної діяльності. Загалом аналізована під-

готовка має своєрідне подвійне підпорядкування: вона завжди співвіднесена до певної діяльності, і до конкретного набору здібностей, котрі забезпечують її високоякісне виконання. Ось чому вона має чітку орієнтацію на ту чи іншу професійну діяльність, є неоднаковою як для різних видів останньої, так і для різних за здібностями особистостей.

Ще одним, власне додатковим, видом формування психіки К.К. Платонов вважає **психологічну мобілізацію**, або мобілізацію психологічної готовності особистості. Це тимчасова активізація тих якостей (переважно моральних і волевових), котрі сприяють високоякісному виконанню людиною певної діяльності. Мета цієї мобілізації полягає не у формуванні стійких властивостей особистості та їх зв'язків, що є завданням психологічної підготовки, а у плеканні певних психологічних станів, які корисні для очікуваної роботи. Останні підсилюють на певний час найважливіші властивості особистості й у такий спосіб забезпечують успішне виконання діяльності. Протилежним щодо психологічної мобілізації вважається процес психологічної демобілізації [6, с. 183].

Усі психічні явища є такими, які розвиваються і в філо-, і в онтогенезі. При цьому їх розвиток визначається не стільки дозріванням і старінням, скільки формуванням, вищим видом якого є виховання [9, с. 184].

Отже, К.К. Платоновим була створена логічно завершена психологічна концепція особистості, основні потенціали якої сам автор виклав у вигляді таблиці (**див. табл.**) [12, с. 196]. Саме ця завершеність, чіткість та зручність у застосуванні аналізованої концепції особистості зумовили її популярність серед спеціалістів. Вона була предметом уваги не тільки його найближчих співробітників, таких як Б.І. Адаскін, О.В. Гальоркіна, Г.Г. Голубєв, О.І. Зотова, А.А. Топорніна, Л.М. Шварц, Г.Х. Шингаров, В. Шмаков та ін., а й з успіхом використову-

Таблиця

Схема ієрархії основних рядоположних підструктур як рівнів особистості,
на котрі накладаються підструктури її характеру та здібностей
(за К.К. Платоновим)

№ п/п	Коротка назва	Підструктури підструктур	Співвідношення соціального та біологічного	Основні зв'язки з				Специфічні види формування	Рівні наукового аналізу
				відображенням	свідомістю	потребами	активністю		
1	Спрямованість	Переконання, світогляд, ідеали, нахили, інтереси, бажання	Біологічного майже немає	Ставлення до відображеного на основі досвіду	в основному усвідомлення майбутнього	через відображення соціальної потреби	через схильності та переконання	виховання	Соціально-психологічний
2.	Досвід	Звички, уміння, навички, знання	Значно більше соціального	Зміст форм відображення	потреба усвідомлення	через навички	через вольові навички	навчання	Психолого-педагогічний
3	Психічні процеси	Воля, почуття, сприймання, мислення, відчуття, емоції, пам'ять	Частіше більше соціального	Форми психічного відображення	переважно усвідомлення теперішнього	через потреби особистості	через емоції та волю	вправи	Індивідуально-психологічний
4	Біопсихічні властивості	темперамент, статеві, вікові, патологічні та фармакологічно зумовлені властивості	Соціального майже немає	Механізми психічного відображення	тільки стиль усвідомлення	через біологічні потреби	через силу і рухливість	тренування (повторення)	Психофізіологічний, нейропсихологічний

валась у дослідженнях і практичних розробках психологів, педагогів, організаторів професійної підготовки і виробництва [див. 15; 16; 17 та ін.] і є актуальною й донині.

1. Платонов К.К. К проблеме профессиональных способностей // Тезисы докладов на совещании по вопросам психологии труда. – М., 1957.

2. Платонов К.К. Психологические проблемы космического полета // Вопросы психологии. – 1959. – № 3.

3. Платонов К.К. Теория и методы изучения личности // Личность и труд. – М., 1965.

4. Платонов К.К. Психология религии. – М.: 1967.

5. Платонов К.К. Профессиональные способности и профессиональная ориентация / Профессиональная ориентация и консультация молодежи. – Киев, 1966. – С. 8–9.

6. Платонов К.К. Личностный подход как принцип психологии / Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1969. – С. 190–217.

7. Платонов К.К. Психологическая структура личности // Личность при социализме. – М., 1968. – С. 62–77.

8. Платонов К.К. Вопросы психологии труда. – Изд-е 2-е. – М.: Медицина, 1970. – 364 с.

9. Платонов К.К. О системе психологии. – М.: Мысль, 1972. – 216 с.

10. Платонов К.К. Методологические проблемы медицинской психологии. – М.: Медицина, 1977. – 95 с.

11. Платонов К.К., Голубев Г.Г. Психология: Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 1977. – 247 с.

12. Платонов К.К. Система психологии и теория отражения. – М.: Наука, 1982. – 310 с.

13. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. – Изд-е 2-е. – М.: Высшая школа, 1984. – 174 с.

14. Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986. – 256 с.

15. Алфимов В.Н., Артемов Н.Е., Тимошко Г.В. Творческая личность старшеклассника: модель и развитие: Научное издание. – Киев-Донецк, 1993. – 64 с.

16. Опыт компьютерной педагогической диагностики творческих способностей / Научный редактор В.И. Андреев. – Казань: Изд-во КГУ, 1989. – 144 с.

17. Рибалка В.В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: Монографія / За ред. Г.О. Балла. – Київ: Деміур, ІПППО АПН України, 1998. – 160 с.

Надійшла до редакції 24.02.2003.